

Mønternes funktion i Danmark i perioden c. 1075 til c.1300 belyst ved skriftlige og numismatiske kildeudsagn

Af Kirsten Bendixen

De ældste mønter, der i større mængder har været kendt her i landet er romerske sølvdenarer, især fra kejserne fra 2. årh. efter Kristus (Fig. 1). De fulgtes af senantikke guldmønter: solidi, der ofte benyttes som smykker (Fig. 2). De sidste års udgravninger i og ved Ribe har vist os, at merovingiske guld- og sølv mønter såvel som engelske og frisiske sceattas fra 6 og 700-tallet har fundet vej hertil (Fig. 3). Derefter kommer en stor strøm af arabiske sølv mønter (Fig. 4) i 8 og 900-tallet som følge af den opblomstrende handel, og også mange tyske (Fig. 5) og engelske (Fig. 6). Det ser imidlertid ikke ud til, at mønterne i århundrederne op til omkring 1000 i almindelighed er blevet opfattet, som de blev det i de lande, de kom fra: betalingsmidler med en vis garanteret værdi og købekraft, som gjorde dem umiddelbart anvendelige ved køb og salg og for eksempel udbetaling af løn eller sold. De udenlandske mønter brugtes oftest sammen med ædelmetaller af andre former: barrer, ringe, smykker til betaling efter vægt, undertiden evt. brudt i stykker, når en bestemt pris skulle opnås. Skattefundene afspejler, at både ved daglig brug og ved opsparring betjente man sig af sådant brudsølv. 700-tals mønterne fra Frankeriget og

Frisland kan imidlertid i handelsbyer som Ribe og Hedeby have været anvendt som egentlige mønter, ligesom de ældste danske mønter, der prægedes i Hedeby i begyndelsen af 800-tallet, viser en spirende forståelse af penges betydning. Deres typer er karakteristisk nok for en dels vedkommende inspirerede netop af de frankiske og frisiske (Fig. 7, 8, 9). Deres mængde var dog endnu for ringe til at præge omsætningen. Først Knud den Store, der som konge af England var vel bekendt med det langt mere udviklede engelske møntsystem, indfører systematiske og store udmøntninger af faste typer, præget ved en række møntsteder landet over. Hermed kommer begrebet møntpolitik ind i billedet, og det begynder at blive påkrævet at undersøge, hvilke følger det fik for den økonomiske udvikling.¹

Problemet mønternes funktion i det danske middelalderlige samfund er så kompliceret, så kontroversielt og indtil nu egentlig så lidet gennemarbejdet, skønt strejft mange steder i numismatiske og andre historiske artikler, at det kræver meget indgående studier at prøve at løse det bare nogenlunde tilfredsstillende. Det er et arbejde, der bør gøres, men de her i det følgende fremsatte betragtninger re-

1. Om Danmarks mønthistorie se:

- P. Hauberg: I: Myntforhold og Udmøntninger i Danmark indtil 1146, København 1900.
II: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146-1241, København 1906.
III: Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241-1377, København 1885.
Kirsten Bendixen: Danmarks Mønt, 1967 og 1976.
The First Merovingian Coin-treasure from Denmark, »Mediaeval Scandinavia«
nr. 7, 1974, s. 85-100 (1975).
Mønterne fra Dankirke, Nationalmuseets Arbejdsmark 1972.

Kirsten Bendixen, f. 1924, mag. art. 1954, museumsinspektør v. Den kgl. mønt- og medaillesamling, Nationalmuseet.

Planche I: Mønter i danske fund før 1075 og eksempler på ældste danske mønter

1. Romersk denar, 2. årh. e. Christus

2. Romersk solidus, Constantin den Store (306-37)

3. Frisisk sceatta, slutningen af 700-tallet

4. Arabisk dirhem 805/06 e. Christus

5. Speir, Kejser Henrik III, (1039-56)

6. Aethelred II, England (979-1016)

7. Hedeby, Ansigtsmaske/hjort c. 800

8. Karl den Store, Dorestad

9. Carolus efterligning c. 800

præsenterer kun en begyndelse, ikke en færdig løsning.² De skriftlige kilder, der benyttes, er i og for sig for de flestes vedkommende velkendte, men er blot i almindelighed ikke blevet betragtet ud fra, hvad de kunne fortælle netop om mønters funk-

tion. Understreges skal den selvstændige kildeværdi, møntfund kan have, hvor man med tilpas forsigtighed og kritik prøver at omsætte deres udsagn til vidnesbyrd om historiske forhold.³

Før vi forsøger at få rede på de mønthi-

2. På Den kongelige Mønt- og Medaillesamling er påbegyndt en systematisk registrering af alle danske fundmønter indgået efter c. 1900 med den hensigt at skaffe materiale til et nyt Corpusværk. I forbindelse hermed skal dansk mønthistorie naturligvis nybearbejdes.

3. De tanker, der bliver givet udtryk for i det følgende, fremkom oprindelig som et foredrag og oplæg til diskussion ved det nordiske forskerkursus i numismatik på Krogerup højskole august 1975. Om mønters kildeværdi, se Kirsten Bendixen: Mønternes vidnesbyrd, numismatik, arkæologi, historie i festskrift til K. G. Kaaber »Fra Holbæk amt« 1976, s. 21-32.

storiske problemer og mønternes funktion i middelalderens Danmark, vil det være helt nødvendigt at prøve at se lidt på, om man kan finde nogle generelle retningslinjer og væsentlige tendenser ved at undersøge de europæiske forhold og det økonomiske spil mellem Vest og Øst, hvor korstogene bragte øget handelskontakt med sig. Blot et overfladisk kendskab til den enorme litteratur, der i årenes løb er kommet om Middelalderens økonomi, hvor også mønthistoriske emner behandles, vil vise os, at det ofte er diametralt modsatte resultater, man udleder af de samme præmisser: Overgangen til alene at benytte sølvmønter i Europa fra slutningen af 700-tallet og frem gennem middelalderen blev af historikeren Pirenne betragtet som et væsentligt tegn på manglende handelsaktivitet, mens mange – f.eks. numismatikeren Lafaurie – tværtimod ser sølvudmøntningerne som udtryk for øget aktivitet.⁴ Oprettelsen af mange nye møntsteder i et land kan opfattes som svækkelse af centralmagten og tegn på dårlige forbindelser, men det kan også ses som øget behov for likvide midler til en stigende omsætning. Forringelse af mønternes metalindhold anses af mange som skadelig for handelen, andre mener, at det ikke er så vigtigt for omsætningen, hvordan det forholder sig med kvaliteten af mønterne, som hvor store udmøntningerne er, og de øges givetvis i den her behandlede periode.⁵ Begrebet feudalt pengevæsen og dertil hørende betragtninger over f.eks. evig eller tidsbegrænset mønt er gjort til genstand for kraftige diskussioner bl.a. mellem Bolin og Hävernack.

Når man har gjort sig klart, at der således langtfra er enighed om detaljer i den middelalderlige økonomis udvikling i 1100- og 1200-tallet, kan man dog vist nok med forsigtighed fastslå, at der både ude omkring i Europa og i Norden er tale om en periode med kraftig ekspansion, hvor mange kræfter virker sammen. Det dyrkede areal udvides på grund af en stigende befolknings øgede krav om mad, flere byer vokser frem, omsætningen på markederne stiger, behovet for møntet metal øges. For økonomiens udvikling spiller forholdet mellem mængden af ædelmetaller, udmøntningernes størrelse og prisudviklingen en afgørende rolle, men forskerne kan ikke enes om en forklaring på årsager og virkninger i dette spil. Vigtige indlæg i diskussionerne er f.eks. kommet fra Postan, Irving Fisher, Marc Bloch, Maurice Lombard og W. C. Robinson.⁶ En almindelig these er, at øget pengemægte i omløb får priserne til at stige, men denne formulering er nok for enkel. Øget ædelmetalmængde giver i første omgang øgede indtægter til minejerne, som oftest fyrsterne, samt til købmænd, der handler med ædelmetal. Dette giver øget efterspørgsel og dermed stigende priser. Prisernes stigning er naturligvis ikke den samme for alle varer, og prisstigninger er afhængige af, hvor meget det er muligt at fremskaffe af en bestemt vare. De der lægger hovedvægten på den øgede pengemængdes betydning ser altså her den direkte årsag til prisstigningen i 1200-tallet og den øgede omsætning.

Den tendens, der ses alle andre steder end i England, til at forringe mønternes

-
4. Henri Pirenne: *Mahomet et Charlemagne*, Bruxelles 1935. Jean Lafaurie: *Monnaies d'argent mérovingiennes des VIIe et VIIIe siècles* (Revue Numismatique, 1969).
 5. Se f.eks. Philippe Wolff: *Monnaie et développement économique dans l'Europe médiévale* (stencileret manuskript til foredrag) Prato 1975.
 6. M. M. Postan: *Some Economic Evidence of Declining Population in the later Middle Ages*, *Ec.Hist.Rev.*, 2. ser., 1950.
Irving Fisher: *The Purchasing Power of Money*, New York 1931. Marc Bloch, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Paris 1954.
Maurice Lombard: *L'or Musulman du VII au XIe siècles* (Annales II, 2, 1947).
W. C. Robinson: *Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe* (*Ec.Hist.Rev.* XII, 1959-60).

metalindhold er som oftest blevet betragtet ud fra et »feudalt« synspunkt, som udtryk for møntherrernes skattepenge-politik, men den kan også sættes ind i den her skitserede sammenhæng og være et udtryk for, at man simpelthen ikke kunne dække behovet for sølv til de af forholdene krævede større udmøntninger. Ganske vist kom der efterhånden flere miner i brug, men teknikken var endnu for mangelfuld til virkelig udnyttelse. Kunne man ikke skaffe sølv nok til at følge med det øgede krav om flere mønter, var der ikke andet at gøre end at blande kobber i. Det kan næppe afgøres, hvilken af årsagerne, der på et givet tidspunkt var det vigtigste: Fyrstens indkomstpolitik eller omsættningens krav. Derimod er det indlysende, at de to ting ikke udelukker hinanden, men tværtimod arbejder i samme retning, dog kun så længe som møntforringelsen og den deraf følgende tvangskurs på pengekstykkerne kan holdes inden for det antagelige.

Kun England er i hele perioden noget for sig selv. Her møntes af godt sølv med kun små udsving i lødighed og vægt, og udmøntningerne var store. Det er det eneste sted, hvor det konsekvent lykkedes at gennemføre det ideal, der egentlig var middelalderens, at mønterne virkelig skulle være det værd, de gav sig ud for. Dette betyder dog ikke, at kongen ikke havde et vist rimeligt udbytte af udmøntningerne. England må faktisk have haft meget store reserver, når man f.eks. betænker, hvor meget sølv vikingernes danegæld-udbetalinger havde krævet. Metcalf⁷ mener, at hjemlige miner har klaret problemet, andre at det skyldes en tidlig uldhandel med Tyskland.

Det er vigtigt for et forsøg på vurdering af det møntede metals funktion i verdensøkonomien at huske på den kends-

gerning, at mønter var et hovedbetalingsmiddel både i hjemlig og udenrigs handel, hvor der ikke var tale om direkte vareudveksling. Det middelalderlige bankvæsen var nemlig ikke af stor betydning. Selv om betalinger med værdipapirer af forskellig slags forekommer, især i Italien, spiller de før 1300 ikke den store rolle. Derimod var møntomveksling, hvor man måtte betale vekslingsafgift for at tilbytte sig den nyprægede mønt, af vigtighed i områder med territorialmønt. Foruden møntet metal brugtes også barrer, men det er ofte svært at se i hvilket omfang. Nævnes der i en kilde en sum i rent sølv, kan det jo blot være udtryk for en vurdering, ikke håndgribelige sølvbarrer eller sølvgenstande. Et godt eksempel på, at man i et samfund, der må betragtes som absolut indrettet på møntøkonomi, dog benytter sig af ædelmetal i barreform, er de store summer, som grev Alfonse af Poitiers, Ludvig den Helliges bror, i 1250 får sendt til det Hellige Land.⁸ Betalingerne bestod dels af mønt dels af sølvbarrer. I økonomisk langsommere udviklede områder som f.eks. Böhmen ses det, at hovedomsættingsmidlet – ifølge Ivo Pánek hele 90 % af betalingsmidlerne – i 1200-tallet var sølvbarrer.⁹

I Tyskland kendes både skriftlige belæg og fund af sølvbarrer i stort omfang. Frederik II søger således 1232 at få gennemført et forbud mod handel med umøntet sølv, da han jo derved snydes for vekselafgiften. Fra Sverige har vi fund, hvor sølvbarrer indgår, både i 1100- og 1200-tallet.¹⁰

Når pengemængden i en længere periode er øget og dermed har stimuleret vareproduktionen og vareomsætningen til et maksimum, kan prisstigninger afløses af prisfald, som det skete i det 14. årh. Denne udvikling medfører iflg. Robinson, at man tesaurerer mønterne i håbet om at

7. D. M. Metcalf: How Large was the Anglo-Saxon Currency (Ec.Hist.Rev., 2. ser., XVIII, 1965).

8. M. Cartier: Monnaies du XIIIe siècle, or et argent monnoyés ou non monnoyés, envoyés en Palestine a Alfonse, comte de Poitiers (Revue de la numismatique française, 1847, s. 120 flg.).

9. Ivo Pánek: Das Münzvermächtnis des 13. Jahrhundert in Böhmen (Num. Sbornik, vol. 12, 1973, s. 65–74).

10. N. L. Rasmusson: Sterlingar och barrer som betalingsmedel på Gotland under 1200-tallet (Gotländskt Arkiv 1940).

have noget værdifast under de dalende priser. Herved opstår mangel på omsætningsmidler og dalende handel.

I det indviklede forløb af stigende og faldende priser og de forskellige forsøg på at forklare årsagerne mener Postan, at det ikke er mønterne, der har den vigtigste indflydelse, men derimod ændringer i befolkningstallet. Prisstigninger i 1200-tallet skyldes en øget befolknings stigende krav, og udbredelsen af det dyrkede areal spillede en væsentlig rolle. Robinson¹¹ gør i den forbindelse opmærksom på, at øget befolkning ikke nødvendigvis er lig med øget omsætning, hvis tilvæksten falder fortrinsvis i den fattige del af befolkningen. Fra slutningen af 1200-tallet og i 1300-tallet oplever Europa en økonomisk tilbagegang, på hvilken der er givet mange forklaringer. Vigtige faktorer er det dalende befolkningstal efter de store pestepidemier og nedgang i betalingsmidlerne, hvilket influerede på priserne.

Uundværlig til forståelse af ædelmetalernes – og dermed det møntede metals – betydning for verdensøkonomien er et forsøg på at udrede forholdet mellem guld og sølv og mulighederne for handel mellem områder med forskellig møntfod. Andrew M. Watson har i en tankevækkende, men ikke uden videre acceptabel, artikel (1967)¹² skildret spillet mellem Øst og Vest fra c. 1000 til c. 1500. Som nævnt tidligere udmøntede araberne i Vikingetiden umådelige mængder af sølv, der eksporteredes til Norden i så stort omfang, at der af denne – og andre medvirkende – årsager blev sølvangel ved de østlige udmøntningssteder. Guldudmøntninger blev derfor almindelige i 1100-tallet. Dette falder sammen med, at man i Europa så godt som udelukkende udmøntede sølv. I 1200-tallet skifter billedet, idet araberne nu udmønter meget sølv, bl.a. ved hjælp af det de har fået som betalinger fra Europa. F.eks. viser franske kilder, at det drejede sig om meget

store mængder af sølv, der gik østpå – både legalt og illegalt.

Samtidig begynder store guldudmøntninger i Europa ved florinens og dukatens indførelse i anden halvdel af 1200-tallet. Dette kan dog ikke tages som tegn på, at de to halvdele af verden var uafhængige af hinanden økonomisk, tværtimod var de uløseligt bundet til hinanden. Forholdene skyldtes netop, at metallerne skiftede ejere. Et vigtigt led i metallernes udveksling var korsfarerrigerne.

Det indviklede spil mellem guld og sølv havde kun indirekte betydning for Norden. Her fortsatte man den omkring 800 indledte sølvudmøntning og indlod sig ikke på prægning af guldmønt, før vi nærmer os 1500. Det betød imidlertid ikke, at guldmønt var ukendt, det var blot udenlandsk guld, der brugtes både som værdimåler og reelt til betalinger. Det der havde betydning var derimod, om man var i stand til at skaffe sølv nok til sine egne udmøntninger.

Mønternes funktion i Danmark

Hvis vi skal prøve at finde ud af, hvilke funktioner det møntede metal havde i det middelalderlige danske samfund, så har vi to kildegrupper, der må konsulteres, den ene mønterne selv, som vi kender dem fra fund, samt disse funds vidnesbyrd, den anden samtidige skriftlige kilder af forskellig art, hvor forskellige værdimålere nævnes, og hvor møntforhold er omtalt (se oversigtsskema side 20).

Et samlet overblik over alle kendte fund af danske middelaldermønter fra Danmark er vi ved at bygge op i kartoteksform i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling ud fra vore fundprotokoller. Af trykte hjælpemidler findes i dag Haubergs udmærkede oversigter, der dog kun dækker en del af materialet, nemlig til kort efter 1900. Der-

11. W. C. Robinson: ovenfor anført note 6, s. 67–68.

12. Andrew M. Watson: Back to Gold – and Silver (Ec.Hist.Rev. XX, 1967, s. 1–34).

næst er der Roar Skovmands »De danske Skattefund fra Vikingetid og ældste Middelalder indtil omkring 1150¹³ og mange enkeltpublikationer af fund især skrevet af Georg Galster, der iøvrigt har gjort et stort arbejde for ud fra litterær overlevering i gamle protokoller, breve og dagbøger at rekonstruere meget gamle, delvis forsvundne møntfund. Når danske fund er færdigbehandlede, vil man registrere danske mønter i udenlandske fund. F.eks., ved vi, at der er fundet mange i Sverige og en del i Norge og i Nordtyskland. Først når dette stof er tilgængeligt og samlet – og der er kun lidt af det, der er publiceret, kan vi vurdere danske udmøntningers funktion som middel til storhandel med udlandet, et problem jeg derfor vil lade ligge foreløbig.

De fund, vi arbejder med, er af mange forskellige kategorier. Der er skattefund, gravfund, ophobningsfund som boplads- og kirkegulvsfund og offerfund af forskellig art. Hver kategori svarer så at sige til en funktion.¹⁴

De store *skattefund*, hvadenten de er nedlagt under krig og uroligheder af frygt for plyndringer, eller de er lagt bort af sikkerhedsgrunde for at undgå tyveri, taler deres tydelige sprog om *mønternes funktion ved kapitaldannelse og som tesaureringsobjekt* – en funktion de i så rigt mål udfyldte i Vikingetiden, og som fortsatte ind i middelalderen. Den sidste virkelig store gruppe af den gamle type finder vi dog i Svend Estridsøns regeringstid (1047–74). Der er så påfaldende mange fund fra hans tid – Skovmand har registreret 25 fra det nuværende Danmark og Skåne, og flere er kommet til – at man kan se en bekræftelse

på Sture Bolins¹⁵ these om krig som hovedårsag til nedlæggelsen, idet det meste af Svend Estridsøns tid var overordentlig krigerisk, og landet blev gentagne gange udsat for plyndringer.

Ser vi på skattefundenes indhold af mønter, viser det sig, at indtil c. 1000 var hovedmassen af de mønter, der befandt sig i omløb i Danmark, som nævnt i indledningen arabiske, men fra o. 975 var et betydeligt antal tyske og angelsaksiske. Dette gælder stadig for fundene fra Svend Estridsøns tid. Her er pengemængden endnu meget blandet, og trods store kongelige udmøntninger cirkulerede udenlandske mønter frit. I den opstilling, som Lars Haastrup foretog 1969¹⁶ over hjemlige og udenlandske mønters procentvise andel i skattefundene, er danske mønters part meget beskeden fra 925 til 1050, men i det følgende 10-år stiger den til langt over halvdelen. Efter Svend Estridsøn er dansk mønt enerådende i en meget lang periode. Kun få fund som Store Frigård fra Bornholm har endnu den gamle karakter.¹⁷ Fundene vedvarer at være af rent dansk indhold indtil midten af 1200-tallet. Af dette meget karakteristiske skift i skattefundenes sammensætning er det muligt at udlede, at en ny funktion nu får overtaget. Allerede fra starten, da et organiseret møntvæsen indførtes under Knud den Store, blev udmøntningerne efter engelsk forbillede et regale, en eneret for kongen – som det er udtrykt i Ethelreds lov »Et nullus habeat aliquem monetarium nisi rex.«¹⁸ Derved kunne udmøntningerne blive en indtægtskilde for kongemagten: *skattepenge*. Det er denne funktion, der fra o. 1075

13. Roar Skovmand: De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150 (ÅNOH 1942).

14. Otto Mørkholm har i en artikel i NNUM 6. august 1976: »Nogle betragtninger over klassificeringen af møntfund« hævdet, at en hovedinddeling i skattefund og enkeltfund er den eneste nødvendige. Andre som Kolbjørn Skaare, Brita Malmer og forfatteren går ind for en opdeling i overensstemmelse med især arkæologiske forhold af forskellig art. Nogle, som Philip Grierson og V. M. Potin gør inddelingen så differentieret, at det snarere vanskeliggør end letter klassificeringen.

15. Sture Bolin: Ur penningens historia, 1962:

16. Lars Haastrup: Oversigt over kompositionen af danske skattefund c. 800–1150, NNUM 1969.

17. Georg Galster: Møntfundet fra Store Frigaard (ÅNOH 1929).

18. »Og ingen har nogen Ret til at slaa Mønt undtagen Kongen«.

kommer til at spille en stedse stigende rolle. Sture Bolin har i sin artikel »Skattepenning och plogpenning« gjort udmærket rede for, hvad man kan udlede af dette påfaldende skift i de danske skattefonds karakter. Jeg skal citere det vigtigste: »Det er ikke svært at angive, hvad der er hændt. Danmark er definitivt blevet indlemmet i det møntproducerende Vesteuropa. Det feudale pengevæsens principper er inaugureret i riget. I overensstemmelse hermed mister de udenlandske mønter deres gyldighed ved handel indenfor riget. Men også andre deraf følgende foreteelser kan iagttages. Møntskattene bliver nu, da tilvirkningen af mønt for alvor sætter i gang i Danmark, færre i antal, og de bliver af betydelig mindre omfang end forhen. Endnu mere tydeligt markeret bliver skattenes fåtallighed og lidenhed, jo længere vi går frem mod og over 1100-tallets midte. Det møntede ædelmetals rolle har dermed ændret karakter. Penningen er blevet en skattepenning med stærkt begrænset gyldighed i tid og rum, en penning med synkende værdi, ikke tjenlig som værdibevarer og middel ved kapitaldannelse. Den bliver lokal handelsmønt, og man skaffer sig ikke mere møntet sølv, end behovet uundgåeligt kræver.«¹⁹

At de tyske mønter ophører at vise sig i nordiske fund fra o. 1100 giver Hävernicks en anden forklaring på. Han vil ikke som Bolin se et feudalt forbud mod benyttelse af fremmed mønt, der derfor veksles og indsmeltes, men hævder at handelen mellem Norden og Tyskland nu er foregået som vareudveksling. Mønterne er blevet i Tyskland, hvor deres funktion som kapitaldannende vokser i samme periode.²⁰ Det forekommer mig dog ikke særligt indlysende, at man pludselig skulle gå over til naturaløkonomi. Gert Hatz, der har skrevet et vigtigt værk om fund af tyske

mønter i Sverige i 10. og 11. årh. accepterer imidlertid Hävernicks these.²¹

Samtidig med at de danske fund ændres, ændres også mønterne. Under Svend Estridsøn træffer vi en overvældende mængde af typer, mange møntsteder i virksomhed, og masser af møntprægernavne er kendt fra omskrifterne på mønterne. Disse mange forskellige mønter og en del uregelmæssigheder såsom mere eller mindre forvirrede omskrifter og mangel på kongens navn giver det indtryk, at kongen ikke har kunnet gennemføre sit møntprivilegium fuldt ud, skønt han utvivlsomt har stræbt efter det. Indflydelsesrige mænd rundt om i landet har måske også ladet slå mønt.

Disse forhold ændres imidlertid under efterfølgeren Harald Hen (1074–1080), der – at dømme efter det bevarede møntmateriale – formåede at håndhæve sin *eneret til møntprägningen*. Da skriftlige kilder ganske lader os i stikken med hensyn til oplysninger om kongens møntpolitik, er mønterne selv den primære kilde, og deres karakter gør det nærliggende at slutte, at der er foretaget en bevidst kongelig møntreform. De forvirrede omskrifter ophører, møntsteder og mønttyper bliver færre (Fig. 15). Stilmæssigt er en mere dansk tradition ved at udvikle sig. Sammenholder vi disse facts – der kan læses ud af selve de bevarede møntstykker, med den omtalte ændring i fundene, må det være klart, at Bolin har ret i, at vi står over for en vigtig ændring i møntpolitikken. Ved betragtning af det til rådighed stående numismatiske materiale kan vi tillade os at drage den historiske slutning, at Danmark nu er gået over til det samme feudale møntsystem som Vesteuropa.²²

Kan vi ikke i de skriftlige kilder finde bekræftelse på fundenes og mønternes ud-sagn om den såkaldte Harald Hens mønt-

19. Note 15, nævnte bog s. 147.

20. Walter Hävernicks: *Epochen der deutschen Geldgeschichte im frühen Mittelalter* (Hamburger Beiträge zur Numismatik, 1956).

21. Gert Hatz: *Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit*, Lund 1974.

22. Kirsten Bendixen, *Danmarks Mønt*, s. 23–27 og s. 102–103.

reform, så kan vi i hvert fald finde mange belæg for den kongelige møntpolitik videre frem gennem Middelalderen.²³

Det er klart, at kongen betragter udmøntningerne som en vigtig indtægtskilde og af denne grund dels forlanger møntomveksling mod afgift ved udbetalingen af de nye mønter, dels benytter sin ret til at forringe mønten, en forringelse der bl.a. kan udledes af kildernes kurser mellem mark sølv og mark penge. Forholdet i sidste del af 1100-tallet kan f.eks. udledes af to gavebreve til munkene i Odense, det første fra Erik Lam 1141 nævner 30 mark (penge) fra øen Sild, i Valdemar den Stores bekræftelsesbrev står i stedet 10 mark sølv.²⁴ Forholdet bliver herved 1:3. I løbet af 1200-tallet sker der imidlertid en forringelse af mønterne, således at man f.eks. i 1282 regner 1:5 og i begyndelsen af 1300-tallet 1:10.²⁵ *Møntforringelsen* i første del af 1200-tallet hænger ikke så meget sammen med feudal udnyttelse af møntrettighederne som med bitter trang og nødvendighed. På grund af den enorme løsesum på 40.000 mark sølv, som landet skulle betale til Henrik af Schwerin for Valdemar Sejrs frigivelse ifølge overenskomst af 4. juli 1224,²⁶ blev der udpræget mangel på sølv. Da man ikke kunne undvære mønt til den hjemlige omsætning, var man nødt til at blande kobber i møntsølvet for at opretholde en rimelig udmøntning. Dette kunne gå inden for landets grænser, hvor en tvangskurs kunne opretholdes, men det gik ikke, hvis mønterne skulle bruges til udenrigske betalinger, således

f.eks. de årlige Peterspenge, man var pligtig at sende til paven i Rom. Da ærkebisp Uffe i året 1231 skulle sende de 1000 mark sølv, som han skyldte Gregor IX, skrev han: »Denne sum har vi ikke uden stor omkostning fået samlet, thi da vore fjender besidder vort sølv og guld, deres sjæle til fortabelse, var vi nødsaget til at indsmelte vor kobbermønt og uddrage den ringe del sølv deraf.«²⁷

Den omveksling af mønt, der hænger nøje sammen med udmøntningernes skattemæssige funktion, kan anes allerede i Slesvig Stadsret 1150,²⁸ hvor der tales om kongens befaling til at præge ny mønt. I Anders Sunesøns parafrase over Skånske Lov²⁹ fra de første år af 1200-tallet tales om, at mønternes værdi kan ændres både op og ned. At møntombytningen skulle foregå til Mikkelsdag 29. september møder vi første gang i Valdemar Sejrs privilegier fra Lybæk, der også stammer fra 1200-tallets begyndelse (1203–1209) »die domenico ante Michaelis dantur novi denarii pro theloneo et non prius.«³⁰

Møntfornyelsen behøvede således, som Anders Sunesøn sagde, ikke altid at være en forringelse, det ses f.eks. af de gode og velprægede mønter fra slutningen af Valdemar Sejrs regeringstid. Stridighederne mellem hans sønner Erik, Abel og Christopher bevirkede dog nye møntforringelser, som ganske vist Christopher søgte at imødegå ved at opkræve en speciel plovskat på 1 øre pr. plov til møntens forbedring: »quod stabilis moneta habeatur.«³¹

23. Et godt hjælpemiddel til en hurtig førstehåndsorientering i kilderne har vi i de tre samlinger af kildecitater, der er udgivet af Møntsamlingen og trykt i Nordisk Numismatisk Årsskrift 1955, 1960 og 1961. En hovedkilde er naturligvis de i »Diplomatarium Danicum« trykte breve.

24. Kilde nr. 8, 1141, Dipl. Dan. I, 2 nr. 81.

Kilde nr. 16, 1180, Dipl. A. M. I, 263.

25. Kilde nr. 96, 1282, Dipl. Dan. II, 3, nr. 33.

26. Kilde nr. 30, 1224, Dipl. A. M. I, 289–292.

27. Kilde nr. 34, 1231, Mecklenburgisches Urkundenbuch X, 471. »Compulsi sumus liquefacere cupram monetam nostram et eligere inde argenti modicam portionem.«

28. Kilde nr. 10, 1146–1157, Dipl. Dan. I, 2, nr. 96.

29. Kilde nr. 24, 1202–15, Danmarks gamle Landskabslove II.

30. Urkundenbuch der Stadt Lübeck I, XXI, pag. 20. Gentages ordret f.eks. ved stadfæstelsen 1316. Kilde nr. 224, Dipl. Dan. II, –, nr. 373.

31. Kilde nr. 52, c. 1251. Den abel-christopherse Forordning, Geheimearkivets Aarsberetning V, s. 10.

Under Erik Klipping gik det imidlertid igen nedad med møntens lødighed.

En hel del detaljer om møntombytningen kan hentes fra en forordning, som Erik Menved udstedte 1304.³² Det fremgår heraf, at overholdelsen af terminen for ombytningen er et vigtigt led, »Om mønten er det anordnet, at fornyelsen af mønten på ingen måde lyses førend på hver landsdels sidste landsting inden Mikelsdag, såfremt møntmesteren vil undgå at miste sit hoved.« Efter lysningen er det forbudt at købe for de gamle penge. Alle afgifter skal betales i det pågældende års mønt: kirkelige indtægter, ledingspenge o.s.v. At den stærkt forringede mønt på Erik Menveds tid ikke bare betød en indtægt for kongen som møntherre, når han fik 3 gamle mønter for 2 nye,³³ men var til gene for ham f.eks. ved betaling af visse afgifter og skatter, ses af en bemærkning i samme kilde i forbindelse med omtale af told på udførsel af heste. Den skal sættes til seks sterlinge, »for at vor told, som på grund af møntens forringelse er meget betydelig formindsket, ikke helt skal ødelægges.« Kongen ville dog på ingen måde selv indrømme nogen skyld, men havde i processen mod Jens Grand 1296–1297 hævdet, at den møntforringelse, som ærkebispens klagede over, ikke skyldtes hans fars og hans udmøntninger, men de fredløses virksomhed som falskmøntnere.³⁴

Den opfattelse, at møntforringelser er til skade for alle parter, udtrykkes i de krav, ærkebiskop Jens Grand stiller til kongen 20. juni 1299:³⁵ »Fremdeles skal mønten i landets stift føres tilbage til værdien af den lille mønt fra Tours, at gælde sådan til evig tid, thi så god og bedre var den for ærkebispens, som har del i mønten, ved hvis forringelse han og hele gejstligheden og folket, ja selv kongen lider megen skade og

tynge.« Hvis kongen skulle betale den af paven for Jens Grand krævede skadeserstatning på 49.000 mark lødigt sølv,³⁶ kunne bispnen dog næppe samtidig forvente en møntforbedring. Summen måtte iøvrigt nedsættes og delvis afløses med indtægter fra jordegods, da kongen ikke kunne skaffe så meget sølv.

At det havde været galt fat med de danske penge længe før mordet på Erik Klipping i Sancta Cæcilia-natten 1286 er dog klart. Som eksempel kan tages et pavebrev fra 1279,³⁷ der omtaler tiende indsamlet i Danmark og Sverige til det Hellige Land: »Af din meddelelse har vi (pave Nicolaus 3.) nyligt hørt, at de mænd, som du har indsat til tiendeindsamlere i hine lande, klogt har betænkt, at det indsamlede tiendebeløb på grund af den hyppige ændring af mønten i de lande blev forringet i værdi, derfor har de i ønsket om at holde det Hellige Land skadesløst overgivet disse beløb til forskellige personer på den betingelse, at de til en bestemt termin skulle tilbagebetale værdien i sølv.« Måske et eller flere af de store fund af de usle »borgerkrigsmønter« kan hænge sammen med sådanne transaktioner.

Havde det været galt med møntforringelsen, skulle det kun blive værre, både på grund af de fredløse og deres falske penge, på grund af Erik Menveds kostbare udenrigspolitik og den fuldstændige opløsning politisk og økonomisk under Christopher II, hvor til sidst al dansk udmøntning standsede, og udenlandsk mønt i mange år blev eneste betalingsmiddel. Møntens funktion som skattepenge ophørte, fordi den var drevet til bristepunktet.

»Ærkebispens har andel i mønten« stod der i Jens Grands førnævnte skrivelse. Denne biskoppelige andel i udbyttet af udmøntningerne er en gammel foreteelse på dette

32. Kilde nr. 165, 1304, Dipl. Dan. II, 5, nr. 310.

33. Forholdet 2:3 udtrykkes første gang klart: »ij solidi denariorum novorum scanensium vel iij veterum« i kilde fra 1316, men er ældre. Kilde nr. 226, Dipl. Dan. II, 7, 1316, nr. 398.

34. Kilde nr. 134 og 135, 1296–97, Acta Processus Litium (ed. Krarup et Norvin).

35. Kilde nr. 145, 1299, Dipl. Dan. II, 5, nr. 44.

36. Dipl. Dan. II, 5, nr. 47 og 48.

37. Kilde nr. 90, 1279, Dipl. Dan. II, 2, nr. 365.

Planche II: Eksempler på udmøntninger fra Lund – fra Svend Tveskæg til Christopher II

10. Svend Tveskæg c. 1000

17. Oluf Hunger

23. Knud den sjette

11. Knud den Store

18. Erik Ejegod

24. Valdemar Sejр

12. Hardeknud

19. Niels

25. Erik Plovpenning

13. Magnus den Gode

20. Erik Emune

26. Erik Klipping

14. Svend Estridsøn

21. Erik Lam

27. Erik Menved

15. Harald Hen

16. Knud den Hellige

22. Valdemar den Store

28. Christopher II

tidspunkt, og den har sat sig talrige spor både i den skriftlige overlevering og i selve mønternes udseende. En Lunde-mønt fra Erik Lam (1137–1146) viser for første gang den type, der derefter skulle blive meget almindelig: på forsiden af mønten kongens billede, på bagsiden bispens (Fig. 21). Bispens på Erik Lams mønt må være ærkebiskop Eskild (1137–77), men desværre er den uden portrætlighed ligesom den berømte Roskildemønt med Absalons navn og billede (Fig. 29). Fra Valdemarstiden

29. Valdemar I og Absalon, Roskilde

får mange bisper andel i møntindtægterne og deres billede eller symbol på mønten. Der er bispemønter fra Lund, Roskilde, Viborg, Ribe og Slesvig. Undertiden søgte kongen dog at komme bort fra denne deling af møntindtægterne ved at afløse bispens andel med andre indkomster, således som det skete for Ribebispen 1234. Fra dette år stammer den sjældne Annodomini-mønt, der som den eneste bærer årstal (Fig. 30). Den skal formentlig henføres til

30. Valdemar II, Anno domini 1234

Niels Stigsen i Roskilde, der har ladet den slå for at fejre, at han beholdt sin møntret.³⁸ At mønternes skattefunktion var vigtig ikke bare for kongen men også for bisperne er der mange eksempler på. Særlig godt belyses det af et brev fra 1293 om

en strid vedrørende omveksling af gammel mønt for ny mellem Roskildebispen Jens og den kongelige møntmester Sommer.³⁹ Bispens klager over ikke at have fået ordentlig besked, og han har derfor tabt en stor del af sin andel i omvekslingsafgifterne. Et brev fra samme år viser iøvrigt, at Roskildebispen forpagtede sin møntret bort til en særlig møntmester, der så skulle inddrive afgifterne.⁴⁰

Om selve *organisationen* af det møntvæsen, der spillede så stor en rolle for økonomien, fortæller de skriftlige kilder os alt for lidt, og mønterne selv og møntfundenes karakter kan kun til en vis grad udfylde hullerne. Vi er orienterede om kongernes og bispens udbytte, og vi hører lidt om forskellige møntmestre, der også fungerer som vekselere ved pengeombytningerne. En del møntsteder kendes både fra kilderne udsagn og fra møntomskrifter. Lund fremtræder i hele perioden som rigets vigtigste møntsted. (Se planche II fig. 10–28).

Både skriftlige kilder og mønterne selv såvel som fundenes karakter tegner for os et billede af en opdeling i *landsdelmønt*, uden at der dog er tale om noget forbud mod benyttelse af mønter uden for deres prægeområde, sådan som der jo var bestemt forbud mod at bruge gammel mønt, når den nye var tinglyst. For dette var der som nævnt strenge straffe. Kun at tillægge mønterne lokal gyldighed er faktisk at lægge mere i kilderne, end de kan bære, og fund viser da også, at det ikke var tilfældet. Rent praktisk var det naturligvis lettest at skaffe nok af den på egnen prægede mønt. Dertil kom, at møntregningen i en stor del af den her behandlede periode var forskellig i de forskellige landsdele og møntvægten som følge heraf ikke den samme overalt. På Sjælland og i de skånske egne regnedes 240 penninge på marken, i Jylland derimod 288, der derfor blev lidt lettere. Mønterne justeredes iøvrigt al marco –

38. Fritze Lindahl: Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIIII-Mønten belyst ved løsfund fra kirkerne, NNÅ 1963.

39. Kilde nr. 123, 1293, Dipl. Dan. II, 4, nr. 100.

40. Sammesteds nr. 101.

man tog det ikke så nøje med det enkelte penningstykkets vægt.

Som eksempel på landskabsmønt kan vi f.eks. tage Absalons testamente fra 1201,⁴¹ hvor vi ser, at der omtales en betaling i »septingentis marchis denariorum Schaniensium veteris monetæ.« Det er altså specielt understreget, at betalingen skal være i skånsk mønt til gammel kurs. En kilde fra 1274 nævner en gæld, der skal betales i en anden landskabsmønt: »centum marchis denariorum Hallandensis«,⁴² i 1286 omtales slesvigsk mønt i hertug Valdemar af Sønderjyllands brev,⁴³ og 1289 tales i brev vedrørende Roskilde Domkapitel om sjællandsk mønt.⁴⁴ I det førnævnte brev om Roskildebispens andel i udmøntningerne fra 1293 tales om Roskilde som prægested for den sjællandske mønt, men pengeomvekslingen kan finde sted både i Roskilde, Slagelse og på Falster. Bispens er utilfreds med, at der nu også er præget på Falster og har vidner på, at møntmester Sommer har slået mønt der med andet præg end den sjællandske. »Quod dictus Somarius negare non potuit ullo modo.«⁴⁵ En mængde vigtige oplysninger både om kongens og bispens andel i udmøntningerne, møntsteder, og om landskabsmønt m.m. kan hentes i den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra 1231, der dog desværre mange steder er svær at tolke til bunds.⁴⁶

Taler de skriftlige kilder således tydeligt om en opdeling af pengemængden i landskabsmønt, er der et hermed samhørende fænomen, som vi ikke får belyst ad denne vej, nemlig at Valdemar II gennemførte en *rigsmønt* ved siden af landsdelsmønterne. Det er typen Hauberg 42b, hos denne henført til Ribe (Fig. 31). Denne mønt har tydelige og letlæselige omskrifter: WALDEMARVS REX DANORVM, der klart angiv-

31. Valdemar II's rigsmønt

ver, at det er kongens mønt alene. Af de mønter fra Valdemar II's tid der er indgået i fund efter 1900 udgør denne type langt over halvdelen. En part af dem (182 stykker) stammer fra et skattefund ved Braaskovgård, og nogle få er strøfund, altså tilfældigt tabte mønter. Resten, hvilket er godt 100 stykker, er fra ophobningsfund, især kirkegulvsfund. Mønttypen er fundet overalt i landet, en tendens der allerede kan ses af de ældre fund. En specialundersøgelse af hele materialet er påtænkt. Der er nemlig talløse varianter. Måske kan der udfindes et system, så det varierede antal små prikker i korsidens vinkler og omkring »II« viser sig at angive år-gange eller prægested.

Vi har nu materiale nok til at bevise, at typen cirkulerede i hele riget. De nye fund stammer fra ikke mindre end 12 jyske amter, dertil fra Sjælland med øerne, Fyn og Bornholm. Påfaldende i den nye oversigt er også det store antal af mønttypen Ribe Hauberg 5 fra Christopher I (Fig. 32).

32. Christopher I's rigsmønt

Denne mønt er en nøje efterligning af faderens 42b og må have haft samme funktion. Undersøger vi fundspredningen for denne mønt, viser det sig, at den er brugt i hele landet.

41. Kilde nr. 22, 1201, Dipl. Dan. I, 4, nr. 32.

42. Kilde nr. 83, 1274, Dipl. Dan. II, 2, nr. 224.

43. Kilde nr. 105, 1286, Dipl. Dan. II, 3, nr. 170.

44. Kilde nr. 111, 1289, Dipl. Dan. II, 3, nr. 352.

45. »Hvad omtalte Sommer ikke paa nogen Maade kunde benægte«.

46. Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær (Kbh. 1926-43). Se Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bind XIX, opslagsord: Valdemars Jordebog.

En anden i fundene almindelig mønt fra Valdemar II er Hauberg 29. Den er henført til Roskilde, hvad der heller ikke kan være tvivl om, da den tydeligt har angivet navnet Nicolaus, hvilket er Roskilde-bispen Niels Stigsen (1225–49). Også denne mønttype bryder med landsdelsprincippet, idet der er fundbelæg for den fra hele landet. Dette er imidlertid mere mærkeligt, da det altså er en bispemønt.

Beviset for at nogle af mønttyperne havde en funktion som rigsmønt kan kun hentes ud fra det numismatiske materiale, og vi kan derfor ikke gennem skriftlige kilder finde svar på det vigtige problem, der rejser sig: Hvorledes fungerede landsdelsmønt og rigsmønt samtidigt?

Det fremgår af flere kilder, f.eks. det lige nævnte Absalons testamente, ærkebisp Uffes klagebrev, da han skulle betale Peterspenge og flere andre, at man kunne vurdere og regne med *betalinger i pengestykker*. Disse pengestykker kan være specificerede ved ord som sjællandsk, slesvigsk, gode o.s.v., men der kan også stå lovlige eller usualis – gængs.⁴⁷ I et paveligt regnskab for indsamling af korstogstiende i Danmark 1282 nævnes,⁴⁸ at der betales såvel med guld og sølv som med så og så mange mark »denariorum cupreorum.« Men disse mønter må veksles, før summen sendes til paven. I de fleste kilder fra 11- og 1200-tallet, hvor vurderinger, gældsposter, gaver eller bøder omtales, er det dog almindeligt, at summerne nævnes i regnemønt: så og så mange mark, øre, ørtug. Da der som sagt var en væsentligt forskel på værdien af en mark sølv og en mark penge, nævnes det udtrykkeligt, hvis det er sølv, man mener. Vi hører f.eks. at et stykke

jord skal sælges »pro decem marchis argenti«⁴⁹ eller er vurderet til »octo marcas denariorum« . . .⁵⁰ Er der intet nævnt efter mark, må man som regel gå ud fra, at der menes mønt. Betaling i såvel mønt som rent sølv kan udledes af flg. passus i kilde om pantsættelse af gods »pro centum quinquaginta marcis denariorum bonorum et legalium usualis monete et decem marcis puri argenti.«⁵¹

Det rene sølv kan have været *sølv i barreform*; jeg har nævnt, at dette ingenlunde var ualmindeligt ude om i Europa i 11–1200-tallet. I nordisk vikingetid var sølv i form af barrer en vigtig del af betalingsmidlerne, og der er ikke mindste tvivl om, at de fortsat er i brug i store dele af middelalderen.⁵² For Danmarks vedkommende har vi et par karakteristiske fund, hvor sølvbarrer indgår. Således Ribe-fundet, det store dobbeltfund fra 1911 og 1958, hvis indhold hovedsagelig var engelske sterlinge, men som også havde barre-sølv. Skatten er nedlagt omkring midten af 1200-tallet. Et andet barrefund er fra Glumsø på Sjælland. Hertil slutter sig flere skånske fund.⁵³

Frit valg mellem penge og naturalier giver Peder Vidersens testamente fra 1288,⁵⁴ hvor dekanen skal have »unam marcham vel unam waccam«. Samtidig har vi her en vurderingspris på en mark penge for en ko – et nyttigt holdepunkt, hvis man skal gøre sig lidt begreb om, hvad summen egentlig er værd.

At en del af den indenlandske omsætning, aflønning m.m. er foregået ved hjælp af *naturalier* og sølv er givet, men det er formentlig helt umuligt at få faste begreber om, hvor stor en del af betalingerne,

47. Se f.eks. Kilde nr. 84, 1275, Dipl. Dan. II, 2, nr. 256.

48. Kilde nr. 96, 1282, Dipl. Dan. II, 3, nr. 33. »Inprimis de marchis denariorum cuprorum cambite sunt ad argentum«.

49. »for ti Mark Sølv«. Kilde nr. 12, 1158, Dipl. Dan. I, 2, nr. 126.

50. »otte Mark Penge«. Kilde nr. 68, 1261, Dipl. Dan. II, I, nr. 333.

51. »for 150 Mark Penge i god og lovlig gængs Mønt og 10 Mark lødigt Sølv«. Kilde nr. 109, 1289, Dipl. Dan. II, 3, nr. 345.

52. Kulturhistorisk Leksikon, opslagsord: Silverbarrer.

53. Asger Christiansen: Valdemarstidens Valuta, NNUM 1970.

54. Kilde nr. 108, 1288, Dipl. Dan. II, 3, nr. 313.

der er klaret ad denne vej. Ligeledes er det vanskeligt at gøre sig begreb om *udmøntningernes størrelse* i de her behandlede århundreder; vi er jo ikke så heldige, at vi har prægetal eller prægeordrer bevaret så langt tilbage. Møntfund og de mange mønttyper fra periodens konger peger i retning af, at udmøntningerne var store. Der er mange forskellige typer fra hver konge, hvilket tyder på, at pengeombytningen virkelig har fundet sted årligt, og de enkelte typer har mange stempelvarianter, hvilket igen tyder på mange mønter pr. udmøntning. Den førnævnte kilde vedrørende indsamling af korstogstiende 1289 har en samlet sum af alt, hvad der er modtaget i Danmark og Sverige: 70.271 mark kobberpenge. Regner vi marken til 240 penninge, bliver det c. 17 millioner penningstykker. Det er dog ganske mange.

At mønterne havde uundværlige funktioner i samfundet, ses også deraf, at der blev drevet falskmøntneri, selvom der var strenge straffe derfor. Som eksempler kan vi nævne Jyske Lovs bestemmelser fra 1241⁵⁵ og Tønder Stadsret fra 1243.⁵⁶ Bestemmelsen fra Jyske Lov, III, kap. 65 lyder således:

»Det er falsk, hvis en mand rejser ambolt med underlag og slår penge uden kongens tilladelse eller befaling eller smelter falsk sølv og køber eller sælger med penge, som han ved er falske, eller med falsk sølv. Hvis en mand begår falsk, da skal kongen have hans hånd, og den der fik falske (penge), skadeserstatning. Men bliver en mand narret og får enten falsk sølv eller falske penge og bringer dem til møntmesteren eller guldsmeden eller en anden mand, der kan skønne derom og undersøge det, og ikke vil købe med det, før han har fået det prøvet, om det er falsk eller ej, da skal han ikke kaldes falskner. Men hvis han ved, af

hvem han har fået dem, skal han rejse sag mod ham og enten have erstatning eller edsbevis af ham. Men det forfalskede skal dog blive med vidnesbyrd der, hvor det er fundet. Det forfalskede, der bliver fundet således, skal ikke mere gives ud, men skal enten brændes eller sønderhugges eller kastes i havet, således at ingen kan finde det.«

I akterne fra processen mellem ærkebisp Jens Grand og kong Erik nævnes som før omtalt⁵⁷ som årsag til de dårlige økonomiske forhold, at de fredløse kongemordere slog falsk mønt: »... på borgen Hjelm begyndte de deres falskmøntneri, idet de fangede og holdt fast på nogle af kongens møntmestre, der før var gode nok, og lod slå og mønte mønt, der var falsk, mønt, der bar kongens navn, men var ganske undervægtig og kun i form og skikkelse var lig rigets almindelige mønt; og denne falske mønt sendte de med deres private sendebud til deres gode venner i riget i de forskellige landsdele, når de skulle skaffe sig nogle fornødenheder, og lod den løbe sammen med rigets lovlige mønt, hvorved de forfalskede hele rigets mønt og besveg kongen og riget og ikke mindst de fattige og enfoldige.«

Ved et enestående tilfælde har man her en skriftlig kilde og et arkæologisk fund, der helt stemmer overens idet man i ruinerne af Marsk Stigs borg på Hjelm i Kattegat har fundet dette falskmøntnerværksted, hvis barrer, blanketter og mønter iøvrigt er den bedst tænkelige illustration til den middelalderlige møntprægningsproces.⁵⁸

Det fremgår mange gange af kilderne, at man er dybt bekymret over pengenes synkende værdi. Man søger at dække sig ind ved at holde sig til vurderinger i sølv, eller man giver løfter om at tilbagebetale »in moneta veteri«,⁵⁹ hvilket formentlig må ud-

55. Kilde nr. 42 på gammelt dansk. Her er citeret efter: Danmarks gamle Love i Oversættelse ved Erik Kroman og Stig Juul (Kbh. 1945), s. 222–223.

56. Kilde nr. 44, 1243. Danmarks gamle Købstadslovgivning I, s. 223, kap. 47 om falskmøntnere.

57. Side 12.

58. Om udgravningerne se Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928, s. 38–48, Georg Galster: »De fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm«. Om møntprægning se »Danmarks Mønt«, s. 38 flg.

59. Kilde nr. 115, 1290, Dipl. Dan. II, 3, nr. 411.

lægges efter den kurs, der var gældende, da man lånte pengene, da gamle pengestykker jo ikke måtte bruges.

Efterhånden som de danske udmøntninger blev slettere og slettere, kunne forbudet mod udenlandske mønters cirkulation i omsætningen ikke længere håndhæves. Vi har intet kildemateriale, der direkte omtaler dette, men vi har et stigende antal kilder, der sætter vurderinger i sterlinge som regnemønt: pund, skilling, mark sterlinge- og fundene, især det flere gange nævnte Ribe-fund, viser, at engelske sterlinge (Fig. 33) indkom i landet i stort tal. Efterhånden finder vi også i begge kildegupper franske tournoser (Fig. 34) og tysk mønt (Fig. 35), og som noget helt nyt får vi oplysning om, at udenlandske guld-mønter begynder at benyttes. Floriner (Fig. 36), slået i Firenze fra 1252 og snart

33. Engelsk sterling, Edward I, Durham

34. Frankrig, Ludvig den Hellige (1226-70) Gros Tournois

35. Lybæk, Hulpenny 1300-tallet

36. Firenze, florin 1312

efterlignet f.eks. i Tyskland, fandt hurtigt vej til Danmark. De nævnes fra slutningen af 1200-tallet ved betaling af Peters-penge, i året 1300 ved betaling af gæld til Jens Grand,⁶⁰ og de ældste fund af floriner er samtidige hermed. Brugen af de mange udenlandske mønter viser os, at det feudale møntsystem var ophørt at fungere.

Lad os til sidst se på nogle af de former for fund, der kan illustrere for os, ikke hvordan mønterne brugtes i det store spil om landets økonomi som kapital og skattepenge, men hvordan de benyttedes af almindelige danskere. Også dette hører jo med til mønternes funktion. Vi kan f.eks. træffe på mønter i grave, ganske som i før-kristen tid, det viser, at tanken om charonsmønter til betaling for færden gennem dødsriget var uudryddelig. Mønter ved kilder og helligsteder viser, at offerttanken også stadig var levende. Mønter fra byer og markedspladser fortæller om pengeøkonomi ved hjemlig handelsvirksomhed. Endelig viser mønter forsynet med øskner og nåle, at møntsmykker altid har været på mode.

En vigtig gruppe fund, der kun har spillet en rolle den sidste snes år, er *kirkegulvsfundene*,⁶¹ mønter tilfældigt tabt gennem hundreder af år og tilsammen udgørende, hvad man kan kalde et ophobningsfund. Netop her, hvor vi beskæftiger os med de forskellige funktioner, mønterne var bestemt til at have i samfundet, må vi inddrage dem som kildemateriale. De mange mønter, man har tabt under messen, giver

60. Kilde nr. 154, 1300, Dipl. Dan. II, 5, nr. 100 og nr. 102.

61. Om kirkegulvsfund se:

Fritze Lindahl: Valdemarernes mønter især Anno Domini MCCXXXIII-mønten belyst ved løsfund fra kirkerne, NNÅ 1963.

Kirsten Bendixen: Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund, NNÅ 1972.

Jørgen Steen Jensen: Kirkegulvmønter, Hikuin 3, 1976 (i trykken), s. 58, samt NNUM 1952, s. 126-127.

Samme: Mønter fra kirkegulve i det gamle Holbæk Amt, festskrift til K. G. Kaaber »Fra Holbæk Amt« 1976.

jo et begreb om, at mønter var noget, almindelige mennesker havde i hænde, og som man fandt det ganske naturligt og rimeligt at give til kirken ved indsamlingen under gudstjenesten. Der kendes kirkefundsmønter fra så godt som alle danske konger. Da det beror på tilfældigheder, hvilke kirkegulve der er undersøgt, og hvilken dybde man har gravet i, kan stoffet ikke bære udtømmende statistikker, hverken kronologiske eller topografiske, men de giver os et glimt af dagliglivet og viser, at det dengang som nu var almindeligt at have penge i lommen eller pungen. Middelalderlige pengepunge findes fra danske fund, men de er sjældne. Af særlig interesse er derfor Rådvedfundet fra 1976, hvor mønterne før de blev gemt ned i krukker var lagt i punge af skind. Fra Sverige kendes en del pengeposer og portemonæer fra vikingetid og middelalder. En meget omhyggelig oversigt over sådanne fund kan findes i Gert Hatz's bog om fund af tyske middelaldermønter i Sverige,⁶² opstillet med det udtrykkelige formål at vise mønters funktion blandt almenheden.

Et særligt forhold, der belyser, at mønter har været i almindelig brug i Danmark i middelalderen, er *halve mønter* (Fig. 37),

37. ½ overklippet mønt (Svend Grathe)

mønter der bevidst er klippet midt over. Man udmøntede jo indtil dronning Margrethe's tid udelukkende penninge, og udgjorde en penning for stor en sum ved en betaling, var det almindelig praksis at klippe den over i to halvpenninge. Så-

danne halvpenninge er ret hyppige i kirkefund.

En helt speciel funktion for udmøntningerne, som ikke er af økonomisk karakter, er den *propaganda*, politisk såvel som religiøs, der ved hjælp af møntbillederne kunne spredes blandt folk. Kongebillederne og herskersymbolerne demonstrerede kongens magt. Kors, bispestave, helgener, Guds lam, Guds hånd: Kirkens og Guds magt over riget. Symbolerne var letfattede for enhver, også for det brede folk, der ikke kunne læse. Dette velkendte fænomen bør næppe undervurderes. Middelalderens herskende klasser kendte særdeles vel begrebet indoktrinering og forstod at benytte sig deraf.

I indledningen omtalte jeg, hvorledes udenlandske forskere ikke lod sig nøje med at undersøge en række af mønternes væsentlige funktioner, såsom at de var middel for handelsomsætningen, skatteobjekt, velegnede eller mindre egnede til tesaurering alt efter de møntpolitiske forhold, men også gik ind på det helt fundamentale problem, om udmøntningerne så at sige var bærere af det økonomiske liv, en af de vigtigste faktorer i udviklingen. Diskussionerne i slutningen af 1200-tallet mellem ærkebiskop Jens Grand og kong Erik om møntforringelse og falskmøntneri viser klart, at man i samtiden lagde meget stor vægt på mønternes betydning for landets økonomiske tilstand. Hvor afgørende en indflydelse på den middelalderlige danske økonomi, vi idag kan tillægge møntpolitikken, er møntmaterialet dog hverken stort nok eller gennemarbejdet nok til utvetydigt at vise. Det er et emne, der må undersøges langt grundigere, end det – som man plejer at sige: »på forskningens nuværende stade« – har været muligt. At mønter har haft flere uundværlige funktioner at udfylde i middelalderen, håber jeg derimod at have fået belyst.

62. Gert Hatz: Note 21 nævnte bog, s. 121–127. Kirsten Bendixen: »En pung fra Svend Estridsøns tid«, NNA 1963.

63. Tak til medhjælp ved Møntsamlingen stud.mag. Ivar Schjørring for optællinger ud fra det nyregistrerede materiale af betydning f.eks. for problemerne landsdelsmønt – rigsmønt.

Overensstemmende kildeudsagn fra 11- og 1200-tallet

Skriftlige kilder

1. Harald Hens møntreform – ingen oplysninger.
2. Skattepenge.
3. Møntomveksling (til Mikkelsdag).
4. Bispernes andel i møntoverskud.
5. Landsdelsmønt.
ad 2–5: Der er mange belæg for disse forhold i kilderne.
6. Særlige rigsmønttyper fra Valdemarstiden – ingen belæg.
7. Møntforringelse, kan f.eks. aflæses af kurserne mellem mark sølv og mark penge – Jens Grands klager.
8. Ophør af forbud mod fremmed mønt: Fra midten af 1200-tallet ses engelsk mønt at have været benyttet både som regnemønt og til betalinger. Senere fransk og tysk mønt.

Fund af mønter

1. Harald Hens møntreform:
 - a) mønternes udseende og indskrifter viser reformen.
 - b) møntfundene ændrer karakter, jfr. næste punkt.
2. Skattepenge: skattefund få. Indeholder kun dansk mønt efter c. 1075.
3. Møntomveksling: mange mønttyper, mange varianter tyder på årlig fornyelse.
4. Bispernes andel i møntoverskud: selve mønttypen konge/bisp viser forholdet.
5. Landsdelsmønt: mønter med bynavne eller andre karakteristika, der kan placere dem geografisk, findes som oftest inden for prægeområdet.
6. Særlige rigsmønttyper fra Valdemarstiden: Den store geografiske spredning og de mange fund karakteriserer Valdemar II Hbg. 42b, 29 og Christopher II Hbg. 5 som rigsmønt med rigsgyldighed.
7. Møntforringelse kan verificeres ved lødighedsprøver af mønterne.
8. Ophør af forbud mod fremmed mønt: Fra midten af 1200-tallet er der engelsk mønt i fundene (f.eks. Ribe-fundet). Senere kommer franske og tyske mønter.